

Gazali'nin "Câh ve Riyâ'nın Zemmi" Metninden Hareketle "Fayda" Kavramı Üzerine Bir Soruşturma

An Investigation on the Concept of "Utility" Based on Al-Ghazali's Text "Zemm of Jâh and Riyâ"

İLİM ESRA TİTİZ

Bingöl University

Received: 30.04.2024 | Accepted: 25.03.2025

Abstract: This study analyses the concept of "utility" through the thought of al-Ghazali. The article argues that the concept of "utility" can be formulated as "that which brings the incomplete closer to the complete" with reference to al-Ghazali's understanding of 'kemal' in his text "Zemm of Jâh and Riyâ". Analysing al-Ghazali's distinction between useful and useless knowledge reveals a similar structure. For al-Ghazali, the incompleteness of the one who wants to know comes between the one who wants to be known (object) and the one who wants to know (subject). Every human being desires to eliminate the incompleteness in his being and thus become an complete (kâmil). However, it seen that both knowledge and individual action are not absolute, since the form and degree of incomplete is different for each person who desires to be complete. In order to understand whether something is beneficial or not, it is necessary to look at what deficiency it will fill in the individual. The results of the study show that for al-Ghazali, the condition for something to be "useful" depends on whether it is a "need" that brings the person closer to what is truly complete.

Keywords: Al-Ghazali, Kemal, utility, desire, individuality.

Giriş

Araştırma, Gazali (d.1058- ö.1111)'de “fayda” kavramının nasıl bir anlam içeriğine sahip olduğunu *İhya* kitabının “Câh ve Riyâ'nın Zemmi” başlıklı metnini esas alarak soruşturmayı amaçlar. Metnin ele alınmasının iki sebebi bulunmaktadır. İlki Gazali'nin fayda anlayışının merkezinde bulunduğunu düşündüğümüz “kemal” düşüncesinin metin içinde derli toplu açıklanmış olmasıdır. İkicisi metindeki Zahit örneği Gazali hakkındaki yaygın kanaati sorguya açmaktadır. Yaygın kanaate göre Gazali, insanın eylemlerini dini esaslar üzerinden belirlediği için tefsirsel ihlallere izin vermez. Ancak İbrahim Musa'nın da dikkat çektiği üzere Gazali'de insanın kemale erme arzusu ile toplumsal ahlakın gereklilikleri çatıştığında alışılmadık bir tablo ile karşılaşılır (Musa, 2018, p. 178). Gazali'nin ilgili metinde bireysel eylemin imkânları hakkında sunmuş olduğu olanaklar ve başka eserlerinde de paralel açıklamalarının bulunması onun “fayda” dan ne anladığını irdeleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Gazali gibi hakikat merkezli (teosanrtik) düşünen bir kimsenin “birey” ve “bireyselliğe” yer açan bir anlayış geliştirdiğini söylemek dikkat çekicidir. Çünkü Orta Çağ düşüncesinin karakteristiği olan hakikat merkezli düşünce yapılarının bireye yer vermediği düşünülür. Modern Çağ'da ise merkeze “Tanrı/ hakikat” yerine “özne/birey” yerleşir. Modernizmin fikirsel bazda İngiliz utilitarianizmi ve Amerikan pragmatizmi gibi akımları ortaya çıkarması ise “birey” ve “fayda” düşüncelerinin birbirlerinden bağımsız olmadığını göstermiştir. Biz bu çalışmada Gazali'yi modern düşünce ile kıyaslamayacağız. Ancak modern düşüncede daha net görülen “birey” ve “fayda” ilişkisini bir Orta çağ düşünürünün fikirleri üzerinden inceleyeceğiz. Böylece Gazali düşüncesi gibi “Tanrı merkezli” bir düşünce yapısının “fayda” kavramına nasıl bir anlam verdiği ve bu kavram ile bireysel eylemin olanakları hakkına neler söylediği tartışılacaktır.

Gazali'nin “Câh ve Riyâ'nın Zemmi” başlıklı metni incelenmeden önce birinci başlık altında fayda kavramının sözlüklerde nasıl tanımlandığı ve hangi anlamlara gelebileceği araştırılmıştır. Ardından metin incelenerek Gazali'nin “fayda” dan ne anladığı formüle edilmiştir. Gazali metninde fayda elde etmenin amel ile desteklenen “ilim” ile mümkün olabileceğini söyler. Bu nedenle üçüncü başlıkta Gazali'nin diğer eserlerindeki faydalı ilim ve faydasız ilim ayrımı incelenerek elde edilen çıkarımın diğer

metinlerindeki söylemleriyle uyumlu olup olmadığına bakılmıştır. Dördüncü başlıkta ise Gazali'nin birey ve fayda arasında nasıl bir ilişki kurduğu örnek anekdotlarla tartışılmıştır.

1. Fayda Nedir?

Fayda kelimesinin aslı Arapça olup "faide" kelime kökünden gelir. Cübran Mes'ud tarafından hazırlanan Arapça lugatta "faide" kavramı bir kimsenin elde ettiği kazanım, kazanç ve faiz olarak açıklanmaktadır (Mes'ud, 2024). *el-Mu'cemu'l-Vasît* sözlüğünde de birinci anlamda "bilgi, emek, para ve benzeri şeylerden elde edilen kazanç" olarak tanımlanmıştır. İkinci anlamı ise günümüz Türkçesinde kullanılan "faiz" olarak gösterilir (Mustafa, 2024).

Anadolu Türkçesine yazın yolu ile geçen fayda kavramı çıkar, kazanç, yarar, umut, işe yarama anlamlarına gelir (Eyuboğlu, 2020, p. 259). İngilizce felsefe literatüründe fayda ifadesi için Jeremy Bentham (d.1748-ö.1832) Fransızca kökenli "utility"; Charles Sanders Pierce (d.1839-ö.1914) ise Yunanca kökenli "pragma" kavramlarını kullanmıştır. Utility sözlükte "bir şeyin özellikle pratik yoldan yararlı olması" ("Utility," 2024) şeklinde tanımlanırken "pragma" kelimesinin köken anlamı ise "eylem" dir (James, 2019, p. 24). Bu hususta James, Pierce'ün şöyle dediğini nakleder: "bir düşüncenin anlamını geliştirmek için tek yapmamız gereken hangi davranışı üretmeye uygun olduğumuzu belirlemektir." (James, 2019, pp. 24, 25). James, pragma kavramının aynı zamanda "pratik" kavramının kökeni olduğuna dikkat çeker. Bir nesne hakkındaki yargılarımızı belirleyebilmenin yolu: ondan hangi duyuların beklenebileceği ve ona ne tür tepkiler hazırlayabileceğimizdir (James, 2019, p. 25). Yani onlara göre fayda, eylem ve davranışlarla ortaya çıkacak ve deneyimlenebilecek bir şeydir.

Bütün tanımlar, faydanın bir "kazanım" olduğunda ortaklırlar. Ancak bir kazanım iki biçimde olabilir. İlki, bir eksiğin giderilmesiyle oluşan "tamamlama" anlamında edinilen yarar'dır. Örneğin su insan için mutlaka faydalıdır. Ama mutlak fayda değildir. Vücudun ihtiyacı kadar su alması faydalı iken ihtiyacından fazlasını alması faydalı değildir. İkincisi, herhangi bir

¹ Fayda kelimesinin eş anlamlısı olan "yaramak (yararlı olmak)" ifadesi Türkçe uçurum, yarılmış yer anlamına gelen "yar" kelimesinin anlam genişlemesiyle oluşmuştur. Bkz. Eyuboğlu, İ. Z. (2020). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. In *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. s. 730. Kavram bir yarayı, sorunu, noksanlığı gidermeyi ifade ettiğine göre "tamamlayan" anlamı daha belirgindir.

şeyin üzerine daha fazlasının eklenmesiyle oluşan “çoğalma” ile elde edilen kârdır. Arapça ikincil anlamda faiz kavramına işaret edilmektedir. Faiz anlamında kullanılan fayda “tamamlama” değil “çoğalma” anlamını merkeze alır. Buna göre, bir kimsenin para kazanması ihtiyacından fazla olduğunda ona faydasız denmez, kazançtır. Çünkü bir ihtiyacı giderme değil olanın üstüne daha fazlasının eklenmesi kast olunmaktadır.

Fayda kavramı arzu (istenç) kavramı ile de ilişkilidir. Çünkü her fikir bir yönelimi ve her yönelim de kendi içerisinde bir amacı barındırır. Varılmak istenen bir hedef, karşılanması gereken bir ihtiyaç, yetkinlik olarak belirlenmiş bir ideal ya da herhangi bir şeye yönelik bir arzu olmalı ki onu sağlayabilen şeye yararlı, faydalı denilebilsin. Amaç kişinin arzusuyla, istediği şeyin ne olduğuyla belirlenir. Söz konusu bir filozofun felsefesi olduğunda o da kendi içerisinde bir yönelim dolayısıyla da bir amaca sahiptir. Aslında her fikir, düşünce sistemi, felsefe - adına her ne dersek diyelim - kendi içerisinde amacına ulaşmaya yarayan fayda unsurlarıyla çevrilidir. Yani bir şeye faydalı denilmesi için onun amacın içinde barındırdığı yönelime uyması gerekmektedir. Söz konusu amaç ve arzusu yerine geldiğinde edinilen şey fayda olarak addedilir. Bu noktadan bakıldığında fayda, “amaca ulaşıldığında kazanılan şey” olarak da tanımlanabilir. Bir “amaca ulaşılmasını sağlayan” şeye ise “faydalı” denilir.

Fayda kavramı üzerine yukarıda yapmış olduğumuz analizlerden hareketle Gazali’nin faydayı nasıl kullanıp tanımlamış olduğuna bakılabilir. Gazali eserlerinde fayda kavramını Arapça kökü olan el-fâide ifadesi ile kullanmaktadır. O *İktisat*’ta faydanın (fâide) anlamının, sıkıntının (el-külf) ortadan kalkması olduğunu söyler (Gazâli, 2018a, p. 148). Tanım incelendiğinde, insanın sıkıntı durumu yani külfet, karşılanması gereken bir ihtiyacın varlığına işaret eder. O halde bu tanımda fayda: salt bir kazanım, eklenen bir şey olan “çoğalma” anlamında değil, bir eksiği gideren, ihtiyacı

² Bu tanıma göre faydalı olan şey bir bakıma “araç” hükmüne geçer. Öyleyse aracın fayda ile örtüşen bir yapısı vardır. Ortak mahiyet alanı içerisinde buluşabildikleri için aynı anlama gelebilme potansiyelleri mevcuttur. Bu, aracın içerisinde taşıdığı bir potansiyeldir. Yani faydalı olma aracın içerisinde bil kuvve olarak vardır ama her zaman gerçekleşmeyebilir. Çünkü “araç” sabit ve belirlidir. Oysa fayda sabitlenemez, aktiftir. Öyleyse aracın varlık sebebi faydalı olmaktır. Ama her zaman fayda sağlamayabilir. Fayda, aracın içerisinde bulundurduğu potansiyeli sağladığında ortaya çıkan şeydir. Araç amaç için kullanılan, fayda ise amaca “yarayan” dır. Bu yüzden de faydanın “sonuç” ile yakın bir ilişkisi vardır.

karşılayan bir şey olarak "tamamlama" anlamında kullanılmıştır. Ancak Gazali'de "fayda"nın ne anlama geldiğini çözümleyebilmek için tek bir tanım yeterli olmayacaktır. Araştırmanın yol gösterici metni incelenerek konu daha detaylı ele alınabilir.

2. Gazali'nin "Câh ve Riyâ'nın Zemmi" Metni

İncelemeye alınacak metin *İhyâ'nın* üçüncü cildi olan "Rub'ul-Mühlikat" bölümünün sekizinci kitabıdır. Kitap on iki fasıldır. Adından da anlaşılacağı üzere metinde câh³ (makam, mevki) ve riyâ (gösteriş için ibadet etme)nin insan için ne gibi zararlarının bulunduğu anlatılır. Başlıktaki "zemm" ifadesi ile Gazali'nin sadece zararlarından bahsettiği sanılabilir. Ancak o aynı zamanda konuyu, nedenleriyle ve temellendirerek açıklamaktadır. Çalışmada ilgilenecek olan nokta da onun bu temellendirmeleri olacaktır.

Gazali insana gerçekten neyin fayda verdiğinin bilinmesi gerektiği üzerinde durur. Çünkü insan kendisine gerçekten fayda vermeyen şeylere de arzu duymaktadır. Gazali (1974a, pp. 614, 615) insan tarafından bir şeyin sevilmesinin sebebinin onun doğrudan ya da dolaylı olarak bir faydasının oluşuyla yani insanın arzularını karşılamasıyla belirlendiğini söyler. Ancak ona göre insanda ilginç bir hal vardır: ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli şeyler sınırlı olmasına rağmen insan bunları sınırsız bir biçimde istemektedir. Gazali metinde insanın yaşaması için gerekenleri karşılayabilecek olan maldan çok daha fazlasını istemesini örnek gösterir: bir dere dolusu altını olsa ikinci bir deresinin daha olmasını arzular ya da hiçbir zaman gidip göremeyeceği yerlere kadar şöhretinin duyulmasını ister. Gazali'ye göre bunun insana hiçbir faydası yoktur. Gazali insanın neden ona faydası olmayacak şeyleri de arzuladığını sorar. Sorunun ona göre biri kolay, biri ise zor ve çok az kişinin anlayabileceği iki cevabı vardır. Birinci cevap, insanın elindekileri kaybetme korkusudur. Bu yüzden malını ya biterse diye biriktirir. İkinci cevap için *İsra* suresi 85. ayete⁴ işaret ederek sebebin "emr-i Rabbani" olduğunu söyler. İnsanın ruhunda "emr-i Rabbani" bulunduğu için o,

³ Gazali câh kelimesinin anlamının "gönülleri hürmetle kendisine raptedip itaat ettirmek" olduğunu söyler. Bkz. Gazali. (1974a). *İhyâ 'Ulûmî'd-Dîn* (A. Serdaroglu, Trans.; Vol. 3). Huzur Yayınevi. s. 613.

⁴ "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: 'Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir.'" (İsra: 85) (Meal. *Kur'an Yolu*).

Rububiyeti sevmektedir. Gazali Rububiyetin varlıkta kemal yani varlıkta tekleşmek olduğunu söyler (Gazâlî, 1974a, pp. 614- 617). Devamında der ki:

...âlemde olan her şeyin vücudu, kudret nurlarının parlamasına tabidir. Bu ise kudret sahibinin kemalidir. Fakat âlemde olan nurlar, tabidir, matbu değildir. Demek ki rububiyetin manası, varlıkta tekleşmektir. Kemal de budur. Her insan da bu tekleşmeyi arzu eder (Gazâlî, 1974a, p. 617) .

Gazali'nin sözlerini çözümleyebilmek adına onun nasıl bir varlık kabulü üzerinden hareket ettiğine, arzulayan ve “fayda” elde etmek isteyen insana nasıl bir konum verildiğine bakmak gerekir. Gazali'nin yukarıdaki açıklamaları varlığı; Allah ve O'nun dışındakiler olmak üzere iki kategoride değerlendirdiğini gösterir. Gazali benzer bir ayrımı *İktisat*’ta da yapmaktadır. Ona göre varlık genel anlamda gerçekten var olan ve gerçekten var olmayan, bir diğer ifade ile değişen ve değişmeyen olarak ikiye ayrılır (Gazâlî, 2018a, p. 37). Değişmeyen varlık diğer tüm varlıkları var eden ve onların varoluşlarının temelinde duran esastır. İnsan ise değişen varlıktır (Erek, 2021, p. 18). Gazali'nin şu sözleri ise onun Allah dışındaki varlıkları “noksan (eksik)” gördüğünü göstermektedir:

...her cihetçe tek olan Allahu Teâla’dır. Zira onunla beraber kimse yoktur. O’ndan başka her ne varsa, O’nun kuvvet ve kudretinin eseridir. Hiçbiri bizatihi kaim değildir. Bizatihi kaim olan, ancak Allahu Teâla’dır. Çünkü *Onunla başka bir mevcut yoktur*. Zira beraberlik rütbede müşterekliği gerektirir. Rütbede müştereklik kemalde *noksanlık*tır (Gazâlî, 1974a, p. 617).

Gazali’ye göre insanın arzusu varlıkta tekleşmek yani “kâmil olmak” tır (Gazâlî, 1974a, p. 617). Ergün’ün de belirttiği gibi Gazali’de “kemal” merkezi bir ahlak terimidir (Ergün, 2020, p. 120). Kâmil, kelime olarak “tam” demektir. O halde insan eksik ve yetersiz olduğu için tamlığı (kâmil olmayı) arzu ediyor olmalıdır. Gazali’de insan, oluş ve bozuluşa tabi olduğundan her şeye gücü yetmeyen bir varlıktır. Bu bağlamda değişen varlık olan insan, değişmeyen ve varlıkta tek olan Allah’ı arzular. Çünkü gerçek kemal yani tam (eksiksiz) olan sadece Allah’tır. Öyleyse insanın varoluş amacında Allah’a ulaşmak vardır. Yönelenin yönelimindeki amaç “kemal” bir başka ifade ile “eksiksiz” olmaktır.

Yukarıdaki açıklama ve çıkarımlardan hareketle Gazali’de faydayı daha anlaşılır kılmak adına insanın istencindeki amaç “Eksiksiz olan” olarak

nitelenecektir. Eksiksiz olanı yani Allah'ı arzulayan insan ise hiçbir zaman kâmil olamayacağından "kemal olamama" anlamını kastetmek üzere "eksik olan" olarak nitelenecektir. Yukarıda da belirtildiği gibi Gazali faydayı sıkıntının ortadan kalkması olarak görmüş ve tanımlamıştı. Öyleyse insan Tam olana yaklaştığı nispette sıkıntısından kurtulmuş yani fayda elde etmiş demektir. O halde fayda, noksan olan insanın eksiklik durumunun azalması sonucunda elde ettiği şeydir. Yani fayda "eksik olanı Eksiksiz olana yakınlılaştırır" dır. Çünkü Gazali'nin felsefesinde yönelinen şey (amaç) eksiksiz olan Allah, yönelense eksik olan insandır.

Yukarıda görüldüğü üzere Gazali'nin varlığı Allah ve onun dışındakiler olarak ikiye ayırması onun "Tanrı merkezli" bir düşünce yapısı sergilediğini gösterir. Ancak Gazali faydayı eksik olan insanın eksiksiz olana ulaşma idealinde gördüğünden eylemin merkezinde insanın eksik olma durumu bulunmaktadır. Bu durumda belirleyici olan insanın ihtiyaçlarıdır. Çünkü amaçta eksikliğin minimize edilmesi bulunur. Eylemin idealinde Eksiksiz olan Tanrı varken eylemin nasıl olması gerektiğinin belirleyicisi insan bir başka ifade ile "birey" olur.

Metinde Gazali'nin, arzu ile bağlantılı olarak, "zevk" ile "fayda" yı da birbirinden ayırdığı görülmektedir. Ancak mesele zevk meselesi değil, zevk alınan şeyin faydalı olup olmadığıdır. Yani fayda mutlak anlamda iyi iken zevk her durumda iyi olmayabilir. Her insanın yöneliminin merkezinde "kemal" düşüncesi bulunduğu için insan kemali sevip arzular. Ancak Gazali'ye göre sevilen her şeye ulaşmak zevklidir. Dolayısıyla kişi, kemal olarak gördüğü bir şeye ulaştığında ondan zevk alacaktır. Gazali burada hakiki kemal ve vehmi kemali birbirinden ayırarak vehmi kemale dayanan zevkin kişiye bir faydası olmayacağını söyler. Vehmi kemali anlamanın yolu ise öncelikle onu fark etmektir. Bir şey eğer hakiki kemal değilse onu talep eden insan, hakiki kemal olmadığını anladığında duyduğu zevk de azalacaktır. Gazali'ye göre insanların bir başkasının gönlünde yer edinmeyi (câh) sevip arzulamasındaki en kuvvetli sebep de budur. Gazali bu tür sevgileri tedavi edilmesi gereken hastalıklar olarak görür. Tedavi için öncelikle teşhis, yani kişinin bu sevgisinin neden olduğu belirlenmeli ilaç olarak da ilim ve amelin birlikteliği gerekmektedir (Gazâlî, 1974a, pp. 626- 628).

Gazali'ye göre insan hiçbir zaman olamayacağı bir şeyi arzulamaktadır. Çünkü insanın varlığı eksik olmak iken o eksiksiz olmayı arzular. Gazali'ye

göre insan, kemalin son haddini idrakten yoksun olduğu için istemekten ümidini kesmemektedir. Sadece insan değil esasında her varlık, varlığının kâmil olmasını sevmekte ve arzulamaktadır (Gazâlî, 1974a, p. 617).

Kemali ilmi kazanım olarak gören Gazali, bu kazanımı yine bir arzu ile açıklar. İnsanı bilmeye yönelten itici güç “istila (kuşatma) arzusu” dur. Gazali’ye göre, kemalin en üstünü “bir şeyin varlığının kendinden olması” dır⁵. İnsanın bir şeyin varlığının kendinden olmasını başarabilmesi mümkün olmadığı için onu “istila” ederek kuşatmaya çalışır. Tam da bu yüzden istilanın herkesin tabiatının sevdiği bir şey olduğunu söyler (Gazâlî, 1974a, p. 617). Gazali varlığın değişen (Allah dışındaki varlıklar) ve değişmeyen (Allah’ın zatı ve sıfatları) olarak ikiye ayırdığını hatırlatıp, istila arzusunun varlık biçimleri üzerinde nasıl işlediğini de açıklar. İnsan, tasarrufunda muktedir olmadığını “bilme” yoluyla istila etmeye çalışır. Bu yüzden Allah’ın, meleklerin, yıldızların, göklerin ve diğer varlıkların sırlarını çözmek ister (Gazâlî, 1974a, p. 617). Gazali’nin buradaki açıklamalarına göre “bilmek” aslında bir şeyi “istila etmek” tir.

Gazali’nin açıklamalarına epistemolojik olarak bakıldığında bir şeyi bilebilmek için gerekli olan “tanım” kavramının da herhangi bir şeyi kuşatma anlamına geldiğine dikkat çekilmelidir. Tanım yaparken amaç ele alınan nesnenin olmazsa olmaz tüm özelliklerini en saf hali ile sunmaya çalışmaktır. Bir şeyi en net şekilde kavrayabilmek için onu zihinde “tutmak” gerekmektedir. Bu ise insanın bilmek istediği şeyi tanımlaması ile gerçekleşir. Benzer bir şekilde “anlamak” da bilme eyleminin yöneldiği nesneyi kuşatmayı amaçlar. Anlamak kelimesi; kavrama, anlağa yerleşmek, yakalamak, tutmak anlamlarını taşımaktadır (Eyuboğlu, 2020, p. 32).

Gazali insanın bir şeyi bilmek suretiyle kavradığında varlıkları istila etmiş olacağını ve bunun bir kemal olduğunu belirtmektedir. İnsanın gerçekte sevdiği ve yöneldiği şey de ilim ve kudretteki kemal yani bilmek ve eylemektir. Ancak insanda bulunan kudrette hakiki kemalin bulunmadığını söyler. Olsa olsa hakiki ilim vardır. Çünkü kudret, kişinin elinin tutması gözünün görmesi gibi bir takım irade ve eylem gücüdür. Ancak Gazali’ye göre bu, ölümden sonra devam etmez. İlim kudreti ise ölümden sonra da devam etmektedir. Esasında kişinin yaşarken kudret cihetinden kemali

⁵ Gazali “varlığın kendisinden olması” ifadesiyle bir şeyi yaratma ve onun üzerinde mutlak hakimiyet sahibi olmayı kasteder.

olabilse de bu kemal de insanı ilimdeki kemale ulaştırmak için bir vesiledir (Gazâlî, 1974a, pp. 621, 622). Gazali devamında ekler:

Bazen bu kuvvetleri kullanmakta servet ve mevkiye de ihtiyaç olur ki, bu sayede yemek, içmek, giymek ve meskenini temin eder. Fakat bunların da muayyen bir hududu vardır. Eğer bu varlıkları Allah'ı marifet için kullanmazsa, bunlarda peşin zevkten başka bir fayda yoktur. ...Bunu da bir kemal kabul eden aldanır (Gazâlî, 1974a, p. 622).

O halde eksik bir varlık olarak insanı Eksiksiz olana yaklaştıran iki temel şey karşımıza çıkmaktadır. İlki ilim ikincisi kudretteki kemaldır. İlim ve kudretteki kemali kazanmak Eksiksiz olana yaklaşmak demektir. İlimdeki kemal Gazali'nin bilgi anlayışına, kudretteki kemal ise onun ahlak fel-sefesine işaret etmektedir.

Gazali hakiki kemal ve vehmi kemalin birbiri ile karıştırılabileceğine dikkat çekerek hakiki kemalin üç şıkkı olduğunu söyler (Gazâlî, 1974a, pp. 619, 620).

1. Allah'ın ilmi bütün malumatı kapsamaktadır. Bu yüzden kişinin ilmi artıp genişlediği nispette Allah'a, Tam olana, yaklaşır (Gazâlî, 1974a, p. 620).
2. Bilginin olduğu gibi maluma karşılık gelmesidir. Yani tam ve tamamen kavramadır. Bu en geniş ve olduğu gibi ancak Allah'a açıktır. Bundan dolayı kişinin malumatı ne kadar açık seçik ve doğru olursa, o kadar Allah'a yaklaşırlar (Gazâlî, 1974a, p. 620).
3. Allah'ın ilmi ezeli ve ebedidir. Yani değişmez. Bundan dolayı kişinin bilgisi de ne kadar değişmez ve sağlam esaslara bağlıysa, o kadar Allah'a yaklaşır (Gazâlî, 1974a, p. 620).

Gazali yukarıda dile getirmiş olduğu üç maddeyle insanın kemalini Allah'a "yaklaşmak" olarak gördüğünü açıkça izah etmiştir. Ayrıca hakiki kemal ve vehmi kemal ayrımı göstermektedir ki o, insanın kemal olarak elde ettiği ilmi kazanımı iki farklı anlam biçiminde ele almaktadır. Biri insandan bağımsız, değişmeyen ve mutlak olana yaklaşan bilgidir. Diğeri insanı Tam olana yaklaştıramayan ya da yaklaştırmaktan alıkoyan bilgidir. İnsandaki ilim ise tam olmadığına göre eksiktir. Gazali'ye göre değişim noksanlıktır. Çünkü insanın hedefi değişmeyene yaklaşıktır. Değişen bilginin civa gibi olduğunu söyler. Ona göre bu türden bir bilgi kalbe yerleşse bile bunda kemal yoktur (Gazâlî, 1974a, p. 622). Haliyle insan eğer hakiki

kemali değil de vehmi kemali elde etmişse fayda kazandığını sanır ancak aslında faydasız ilim elde etmiştir. Gazali çeşitli eserlerinde de “faydasız ilimden Allah’a sığınırım” hadisine dikkat çekerek her ilmin fayda vermediği düşüncesini desteklemektedir (Gazâlî, 1974b, pp. 3-5) (Gazâlî, 2018a, p. 14).

Sonuç olarak Gazali’nin “Câh ve Riyâ’nın Zemmi” metni insanın varlığa nasıl bir istenç ve amaçla yöneldiği hakkında önemli bilgiler ve teorik bir bakış sunmaktadır. Gazali’nin buradaki açıklamaları onun fayda anlayışının “eksik varlığı Eksiksiz olana yaklaştıran şey” olarak formüle edilebileceğini göstermektedir. Bu formülasyonun Gazali’nin diğer metnilerindeki açıklamalarıyla uyumlu olup olmadığına bakılarak Gazali’nin fayda anlayışı daha net çözümlenebilir. Gazali hakiki faydayı ilmi kazanım olarak gördüğünden araştırma onun faydalı ilim ve faydasız ilim söylemi üzerinden devam ettirilecektir. Ayrıca Gazali’nin konu hakkında vermiş olduğu örnekler incelenerek onun fayda anlayışının bireysel eylemin olanakları hakkında neler söylediği soruşturulacaktır.

3. Gazali’de Faydalı İlim - Faydasız İlim

Gazali *İhya*’nın ilk bölümünü “ilim” bahsine ayırmıştır. Burada detaylı olarak ilmin ne olduğunu anlatır. Ona göre ilim, her şeyden üstün olup insanın elde etmesi gereken en faziletli şeydir (Gazâlî, 1974b, p. 39). Ancak ilmin de fayda vermeyen taraflarının bulunduğunu söyler. Devamında “mutlak fazilet” olarak nitelendirilen ilmin fayda vermeyen taraflarının nasıl bulunabileceğini sorgular. Sorunun cevabı: ilmin bizatihi zararlı olmadığı ama insanlar arasında bazı sebeplerden dolayı zararlı olabileceğidir. Yani zararın kaynağında bilginin bizatihi kendisi değil onunla meşgul olan “insan” bulunmaktadır (Gazâlî, 1974b, p. 77).

Gazali’nin bu açıklamaları yukarıdaki fayda formülasyonu göz önüne alındığında şu şekilde okunabilir:

İnsanın varoluşundaki eksiklik, bizatihi olan ilim ile insan arasına bir takım engeller çıkarabilir. Böyle bir durumda kişinin karşına “bilgi” şeklinde çıkan engel faydasız ilimdir. İnsan faydayı Eksiksiz olana yaklaştığı nispette kazandığına göre onu Eksiksiz olana yaklaşımdan alıkoyan ne varsa zarardır. Bu nedenle Gazali’nin eserlerinde bir ilmi değerlendirirken anlam içeriğinin ne olması gerektiğini çözümlmeye çalıştığı görülür. Buna paralel olarak kişinin ilme hangi amaçla yaklaşması gerektiğini de

değerlendirmeye alır. *Mustasfâ* ve *el-İktisat* gibi doğrudan belirli bir ilim üzerinde yazmış olduğu kitaplarının giriş bölümlerinde onun bu tavrı açıkça görülür (Gazâlî, 2017c, 2018a). Neticede ilmin değeri ona yaklaşan ondan elde ettiği kazanımla ilgilidir. Ancak bu kazanımın kişiyi hakikate yaklaştırması gerekir. Gazali'nin fayda anlayışı onun faydayı "çoğalma" olarak değil "tamamlama" olarak gördüğünü göstermektedir. Gazali durumu şu cümlelerle açıklar "Fakat ilim öğrenmek ile niyetin sadece âlimlerden öğrendiğini nakletmek (itibar ve maddi kazanım) değil, hidayeti bulmak ise seni müjdelerim." (Gazâlî, 2005, p. 14). Devamında hidayetin başı ve sonu, zahiri ve batını olduğunun bilinmesi gerektiğini söyler. Bu açıklamaları ile Gazali, ilmi kazanım olarak nitelendirebileceğimiz hidayetin birtakım aşamaları olduğunu ve bir anda gerçekleşmediğini dile getirmektedir.

Dikkat etmek gerekir ki, Gazali'nin burada bahsettiği konu, bir bilginin kişide sabitlenmiş olması değil, haddi zatında sabit/değişmez olana "yaklaşılması" dır. İnsanın yetersiz olmasından dolayı elde ettiği bilgi doğrudan kazanılamamaktadır. Gazali bu açıklamalarıyla insanın bir bilgiyi ezberlediğinde yahut onu taklidi olarak kazandığında bunun bir kazanım olmadığını gösterir. Aşamalarının bulunması ise her insanın o bilgiyi aynı şekilde kazanamadığını yani bireysel farklılıkları gündeme getirmektedir.

Gazali hidayet ile insandan bağımsız olan doğrunun bilinmesini amaçlar. Böyle bir durumda "bilen", "bilgi" den ayırt edilmelidir. Amaç farklı, o amaca yönelen farklıdır. Amaç tek olabilir, ama ona yönelen çoktur. Çok olduğuna göre her yönelen aynı koşullar altında, aynı biçimlerde yönelmeyebilir. Yani insanların değişken ve birbirlerinden farklı oluşu amacın tekliğini değiştirmez. Ama bilen o amaca nasıl ulaşabileceği değişebilir. Gazali'nin bu bağlamda Hz. Ali'den almış olduğu "ilim tek bir nüktedir onu çoğaltan cehalettir." (Gazâlî, 1971, p. 131) cümlesi hatırlanmalıdır. Tek olan, onu bilmeye yönelendeki eksiklikten dolayı, onu bilende çoğalmış ve parçalara ayrılmıştır. Böylece gerçek fayda olarak addedilen ilmi kazanım bireyin eksiklik ölçüsüne göre şekil almaktadır.

Gazali'nin insan bilgisi söz konusu olduğunda kesin sınırlar çizmekten, herhangi bir ilmi mutlaklaştırmaktan kaçındığı söylenebilir. Örneğin, "İlim öğrenmek her Müslümana farzdır." hadisindeki ilimin ne olduğu üzerine yapılan tartışmalara dikkat çeker. Her âlim burada kastedilen ilmin kendi ilmi olduğunu iddia etmektedir. Gazali ise farz olanın bir tek ilim

olmadığını ama kelim, fıkıh, hadis gibi ilimlerin her meselesini öğrenmenin de farz olmadığını söyler (Gazâlî, 2017a, p. 114). O, meseleyi şöyle açıklar:

...kendisine ihtiyaç duyulan ilim bir çeşit değildir. Herkese göre aynı değildir. Belki haller ve zaman itibarıyla değişir. Fakat hiçbir kimsenin ilimden ihtiyacı değişmez. Demek ki, bunun için peygamber efendimiz bururdu ki: “Hiçbir Müslüman yoktur ki, ilim öğrenmek farz olmasın.” Yani muhtaç olduğu ilim farzdır (Gazâlî, 2017a, p. 114).

Gazali’nin *Kimya*’da dile getirmiş olduğu bu açıklama onun *İhya* ve *İktisat*’ta insana verdiği konumla uyumludur. Çünkü farz olunan ilmi “muhtaç olunan” olarak belirlemesi insanın eksik olduğunu ve eksiklik biçiminin herkeste aynı olmadığını gösterir. Burada fayda kavramının “tamamlama” anlamını baskın bir şekilde görmek mümkündür. Gazali “muhtaç olunan” ilmin “farz” olduğunu söyleyerek bilgi edinmenin bireysel gereksinim arasında doğrudan ve zorunlu bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

İlmin tek ve mutlak olduğunu söyleyen Gazali’nin aynı zamanda ilmin herkese göre aynı olmayıp değiştiğini söylemesinin altı çizilmelidir. Gazali’nin burada bahsettiği ilim, eksik olan varlıktaki ilim olmalıdır. *İhya*’daki tabiriyle “vehmi kemal” dir. Eksiksiz olana yönelenin eksik oluşu, herkesin eksiklik şekli ve derecesi farklı olduğundan, bireysel edimin mutlak bir tarzda gerçekleşemediğini gösterir.

Aynı zamanda verilen alıntı “ihtiyaç” kavramının insandaki ilmin neliği ve nasıllığı üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Çünkü kemale ermeye çalışan insanın hakikat nezdinde eksikliğini duyduğu şey onun ihtiyacıdır. Bir ilim ise ihtiyacı karşıladığı oranda faydalıdır. Bu yüzden Gazali’nin ilim sınıflandırmalarının eserinden eserine değiştiği görülür. Bunun nedeni her defasında muhatabın varlığını yeniden göz önüne almış olmasıdır. İlmi muhataba getireceği fayda üzerinden değerlendirir. Belirli bir aracı hakikatin yegâne yolu olarak sunmak yerine ihtiyaçlının ihtiyacına yarayacak olan, yukarıda Gazali’nin dile getirdiği gibi “muhtaç olunan” bulunmaya çalışılır.

Gazali ilmin zararlı oluş sebeplerini de bu bakış açısıyla ele almaktadır. Bir ilimin zararı o ilimle uğraşacak olan kişi ile alakalıdır. Örneğin bir ilim, onunla ilgilenecek olan kişinin anlamayacağı türdense bu ilim o kişiye zarar verir demektir. Anlayamayan bir kimse yanlış çıkarımlarda bulunup yanlışla yönelebilir. Kelam gibi ilimleri tam da böyle bir sebepten dolayı halka

menettiği görülmektedir (Gazâlî, 2018a, p. 24). Bazı hallerde bazı kimseler için cehaletin daha faydalı olabileceğini söyler. Ancak bir ilimden uzak durulmasını tavsiye etmek sadece muhatabın anlayamıyor oluşundan kaynaklanmayabilir. Bazen de muhatap "henüz" anlayabilecek durumda değildir. Bir ilmin kolay ve açık olan kısımlarını öğrenmeden zor olan kısımlarını öğrenmeye çalışmak buna bir örnektir (Gazâlî, 1974b, p. 81).

Gazali'nin faydasız ilimden uzak durulması gerektiğine dair uyarılarına birçok eserinden örnek sunmak mümkündür. Gazali insanın idrakinin yetmediği ilimlerden uzak durulmasını tavsiye eder: Örneğin *Mişkat*'de "Artık kimin idraki bunu anlamaya kâfi değilse ilmin bu çeşidini terk etsin. Nitekim her ilmin *kendine mahsus adamları* vardır ve her şey ne için yaratıldıysa o onun için kolaylaştırılır." (Gazâlî, 2017b, p. 54) der. Benzer bir söylem *Mearic* kitabında ise şu cümlelerle geçmektedir: "İlmi yalnız taklit ile alanlar bu türlü ilimleri anlamaktan uzaktır. Zira *her zümre*, ne için yaratıldıysa ancak ona muktedir olabilir, onu kavrayabilir." (Gazâlî, 1971, p. 10). Gazali'nin bu cümleleri bireysel farklılıkların bir bilginin edinilmesinde belirleyici olduğunun bir başka göstergesidir.

Bir başka örnek *el-İktisad*'tan verilebilir. Gazali bu eserde hasmı reddettiği şeyi kabul etmeye mecbur bırakacak altı ispat yöntemi kullanacağını söyler. Söz konusu yöntemler arasındaki farkın ne olduğu sorusuna ise muhatabı merkeze alarak ona getireceği fayda üzerinden cevap verir:

"...bu altı yöntem *herkesin faydalanması bakımından* farklılık arz eder. ...Kişinin kaybettiği duyu organı ile bilinen bir asıl, görme duyusuyla bilinen bir asılda olduğu gibi, anadan doğma bir köre karşı kullanıldığında fayda vermez." (Gazâlî, 2018a).

Gazali'nin bilginin anlam ve değerini bizzat onu elde edecek kişiye getireceği fayda üzerinden değerlendirmesi sadece hasım söz konusu olduğunda geçerli değildir. Bu yaklaşımı bizzat kendine de uygular. *El-Munkız* kitabında kelimelerin ilminin bir başkasının hakikate ulaşma amacına fayda verebileceğinden şüphesi olmadığını ama kendisi için yeterli gelmediğini söylemesi buna bir örnektir: "Zira şifa veren ilaçlar, hastalığa göre değişmektedir. Nice ilaçlar var ki bir hastaya fayda verirken diğerine zararlı olur." (Gazâlî, 2018b, p. 45).

Gazali'de bilgi ve hakikatin birbirinden ayrıştığına ve bu sayede onun pragmatik bir yapı kazandığına Özdemir de dikkat çeker. Özdemir'e göre

Gazali bilgiyi toplumsal bir bağlam ve düzlemde hakikati ise kişisel deneyimle ilişkilendirir. Bu sayede tarih dışı olan bilgi kişisel bir deneyim sonucu kazanılan keşf ile mümkündür. Toplumsal yapı içerisinde anlam kazanan bilgiye gelince Gazali metinlerinin bağlamın niteliğine göre değişen bir biçim kazandığı görülür (Özdemir, 2011, p. 225). Çünkü Gazali eserlerini farklı kitlelere yazdığından muhatabın hangi kitle olduğu metnin içeriğini etkilemektedir. Her bir toplumsal yapı bireysel farklılıklar baz alınarak gruplandığından aslında içeriği belirleyen muhatap kitlenin bireyleridir.

Özetle, Gazali'nin faydalı ilim ve faydasız ilim arasında yapmış olduğu ayrımın merkezinde insan bilgisinin sınırlı oluşu ve bireysel farklılıkların mevcudiyeti bulunmaktadır. İnsan bilgisinin sınırlı oluşu insanın eksik bir varlık olmasından, bireysel farklılıklar ise eksiklik biçimlerinin aynı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda Gazali'de bireysel edimin olanakları onun fayda anlayışı ile doğrudan bağlantılıdır. Söz konusu bağlantı Gazali'nin dikkat çekici örnekleri üzerinden tartışılacaktır.

4. Gazali'de Bireysel Edimin Olanakları

Gazali'nin yukarıdaki açıklamaları onun faydayı ilmi kazanımda gördüğünü, ilmi kazanımın ise bireysel ihtiyaç ve bireysel farklılıklar ile belirlendiğini göstermektedir. Bu durum Gazali'nin insanı bir başka ifade ile bireyi öne çıkaran bir anlayış geliştirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Genel anlamda Gazali'nin düşünceleri vahiy temelli olduğundan onun mutlak bilgiyi esas alması bu nedenle de bireysel eylemin olanaklarını sınırlandırması beklenir. Ancak Gazali'nin fayda anlayışı onun insanın edimlerine oldukça büyük bir rol atfettiğini göstermektedir.

Bireysel edimin olanakları ile şunu kastetmekteyiz: Gazali insanın nasıl eyleyeceği ve neyi bilmesi gerektiği sorularına o şeyin insana getireceği faydayı merkeze alarak cevap vermektedir. Gazali'nin fayda anlayışı insanı esas alsın bile insanın yöneliminin merkezinde "Eksiksiz olan" bulunduğu için modern anlamda kullanılan bir fayda anlayışına benzemez. Ancak bireyi ön plana çıkarmış olması insan eylemlerini mutlaklaştırmadığını göstermektedir.

Gazali'nin *İhya*'da konuyla ilgili vermiş olduğu Doktor ve Zahit anekdotları Gazali gibi bir fıkıh aliminin bireysel eylemin olanaklarına alışılmadık bir perspektif sunduğunu gösterir. *İhya*'nın ilim kitabında geçen Doktor anekdotu şöyledir:

Çocuğu olmayan bir çift doktora gider. Doktor kadının nabzına bakıp adama, “doğurmaması daha iyi çünkü hanımın kırk gün içinde ölecek” der. Bunu duyan kadın kırk gün boyunca yemeden içmeden kesilir. Kırk gün geçtikten sonra kadın ölmez. Doktora giderler. Doktor da kadının artık çocuğunun olabileceğini söyler. Doktora sebebini sorduklarında doktor kadının kilosundan dolayı çocuğunun olmadığını, onu ölüm korkusundan başka bir şeyin zayıflatmayacağını fark ettiği için böyle bir şey söylemiş olduğunu belirtir. Gazali'ye göre burada verilen temsil, bazı ilimleri bilmenin neden zararlı olduğuna ve “faydası olmayan ilimden Allah’a sığınınız.” hadisinin ne anlama geldiğine bir örnektir (Gazâlî, 1974b, pp. 81, 82).

Gazali'nin örneğindeki doktorun aynı şikayetle bir başka hasta gelse böyle bir yöntem uygulamaması muhtemeldir. Doktor hastanın sadece hastalığına bakmamış onu bir bütün olarak değerlendirip karakter ve duygu durum analizini de yapmıştır. Hastaya teşhis olarak söylenen, gerçek teşhis olmasa bile, o teşhis yoluyla gerçekleştirilen tedavi için “faydalı” olmuştur. Burada anlatılmak istenen sabit gerçek ile sabit olmayan muhatap arasındaki ilişkidir. Önemli olan muhatabın o bilgiyi nasıl kazanabilir olduğundan fayda, bilgi sunulduğunda değil muhatap tarafından anlaşıldığında sağlanmış demektir. Doktorun başlangıçta söylediği olumsuz bir şey gibi görünmektedir. Ancak olumsuz gibi görünen sorunun çözümüdür. Doktor, alışla gelmiş belirli bir tedavi yönteminin yani sabit bir aracın fayda vermeyeceğini sezdiğinden fayda verebilecek başka bir yöntem uygulamıştır. Sonuçta varılmak istenen amaca ulaşılmıştır.

Gazali'nin örneği insanın bilgi edinmek ya da bir kimseye öğretmek için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini muhataba getireceği faydayı merkeze alarak değerlendirdiğini gösterir. Ancak örnekteki Doktorun uyguladığı yöntemin ne kadar etik olduğu sorguya açıktır. Genel bir ahlaki ilke olan “yalan söylememek” ile “bireysel fayda” burada çatışmaktadır. Gazali'nin fıkhi ve ahlaki ihlallere olanak sunmayacağı kanaatindeyiz. Ancak bu örnek Gazali'nin ilmi kazanıma sonuç ve birey odaklı yaklaştığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Gazali'nin Zahit anekdotu ilim anlayışında olduğu gibi ahlak anlayışında da insanın nasıl eylemesi gerektiğinin faydalı olup olmama çizgisinde okunabileceğini gösterir. Kişinin nasıl eylemesi gerektiği fayda ve zarar çizgisi içerisinde faydaya en yakın hareket ne ise o olarak belirlenir. Bilginin

mutlaklığı mevcudiyet noktasında var olsa da eylemin mutlaklığından söz etmek mümkün değildir. Böylece “eylem” bakımından evrensel bir ahlaki ilkenin ortaya “mutlak” anlamda konulup koyulamayacağı da tartışmaya açılmış olur. İbrahim Musa’nın belirttiği gibi, kişinin kemale erme arzusu toplumsal ahlakın gerekliliklerine baskın geldiğinde yahut çatıştığında Gazali’de tefsirsel birtakım ihlallerin, ortaya çıkmış olduğuna dair bazı emareler bulunmaktadır. Bu emareler İbn el-Cevzi gibi kimselerce Gazali’ye hakaret raddesine varan söylemlere yol açmıştır (Musa, 2018, pp. 178, 182). Söz konusu eleştirilere kaynaklık eden önemli açıklamalardan biri ele almış olduğumuz “Câh ve Riyâ’nın Zemmi” metnindeki Zahit İbn-i Kureyşi anekdotudur:

Züht ve takvasıyla şöhret bulmuş bir hal erbabı olan İbn-i Kureyşi, insanların kedisine karşı yaptığı teveccühün onu kalp rahatsızlığına sürüklediğini fark eder. Karşılaştığı problemten kurtulabilmek için hamama girmiş ve hamamdan başkalarının kıyafetlerini giyip çıkmıştır. Hamamın kapısında bekleyen zahidi gören insanlar onun hali karşısında “bu bir zahit değil, bir yan kesicidir” derler. Bu sayede zahit, insanların gönlünden düşmeyi başarmıştır (Gazâlî, 1974a, p. 630).

Musa, insanlar tarafından aşağılanmış olmanın Gazali tarafından yüceltilmesinin aslında bir mecaz olduğunu söyler (Musa, 2018, p. 181). Gazali’nin örneğinin Musa’nın da belirttiği gibi bir mecaz olarak okunması gerektiğine katılıyoruz. Burada anlatılmak istenen eylemin nasıl kâr-zarar dengesi içerisinde işlediğidir. Zahidin korkusu ona duyulan teveccühün, onu amacından saptıracak olmasıdır. Çünkü herkes tarafından yapılan övgü zahidi eksik bir kimse olduğu bilincinden uzaklaştıracaktır. Her insanın arzusu kemale ulaşmak olduğundan, herkes tarafından tam ve kâmil bir kimse gibi görünmek o kişinin olmadığı ve olmayacağı şeyi, Eksiksiz olduğunu, düşünmesine sebep olur. Yani hakiki kemal yerine vehmi bir kemal elde edecektir. Böyle bir durumdaki kimse bugünün tabiriyle “narsisizm” tehlikesiyle baş başadır. Zahit tehlikeyi sezmiştir. Bir narsiste dönüşmek zararların en büyüğü olacaktır. Sorunu bertaraf edebilmek için yan kesici olarak anılmayı narsist olmaya tercih etmiştir. Çünkü zahidin içinde bulunduğu şartlar altında bu şekilde anılmak, doğru değilse bile, kâr-zarar mihenginde daha “faydalı”dır.

Gazali'nin zahit örneği onun söz konusu bakış açısının sadece ilim anlayışında değil ahlak düşüncesinde de belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu tarz bir ahlak anlayışı, ahlaki eylemi Kant gibi genel bir ilkeye dayandırmak yerine bireye ve bireyin içinde bulunduğu şartlara odaklanmaktadır. Gazali'nin söz konusu bakış açısının ne kadar kapsamlı olabileceğine onun ekonomi etiği üzerine yapılmış bir araştırma ile dikkat çekmek istiyoruz:

Gazali'nin fayda kavramının "çoğalma" anlamını değil de "tamamlama" anlamını merkeze alması ekonomi ahlakı ve politikası açısından oldukça önemli sonuçlar verebilmektedir. Gazali'nin ahlak ve iktisat görüşlerini ekonomi etiği üzerinden değerlendiren Daghistani, Gazali'nin kâr anlayışının modern ekonominin zorlandığı önemli bir sorunun üstesinden gelebileceğini düşünmektedir. Modern ekonomi, ekonomik akıl yürütme ile etik ilkeler arasındaki bağlantıyı kurmakta zorlanır. Çünkü amacında kârı maksimize etmek vardır. Bu amaç bireysel olmayan kazanımları ve bencil davranışları teşvik etmektedir. Geleneksel ekonomiye ahlaksız denilemeye bile piyasa ekonomisi ahlak dışı davranış kalıpları üretmektedir. Gazali'nin bakış açısı ise sadece bireysel kazanımla sınırlı değildir. Toplumsal refahı insanın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiren bir piyasa ile korumaktadır (Al-Daghistani, 2021, p. 125). Daghistani'nin Gazali'nin ekonomi etiği üzerine tespit ettiği bu nokta, makalenin "fayda" anlayışıyla paralel bir açıklama sunar. Gazali'nin insanın ihtiyaçlarını merkeze alan fayda anlayışı, bireysel faydanın toplumsal faydayı zedelediği aksine temin ettiği bir dünya görüşü sunmaktadır. Daghistani'nin ifadesiyle "etik-ekonomik öznel, kendini tanıma ve dini hassasiyete dayanan doğru yaşamı kazanabilmek için bireysel fayda ile sosyal ilişkiyi birleştirir." (Al-Daghistani, 2021, p. 123). Çünkü Gazali, insanın arzularını önemser ama bu arzunun gerçek mi yoksa vehmi mi olduğunun sorgulanmasını ister. İnsanın sınırsız arzuları ile sınırlı gerçeği arasındaki dengenin kurulması gerektiğini öğütler. Böylece Gazali'de bireysel eylemin olanakları sınırsız ve ben merkezli değildir. Aksine insanın sınırlı olduğunu kabul eden ama ihtiyaçlarını da gerçekçi bir düzlemde temin etmeyi amaçlayan bir anlayış sunar.

Araştırma sınırlılıkları nedeniyle belirli bir metin esas alınarak Gazali'nin "fayda" anlayışını çözümleyen bu çalışmanın sonuçları konuya ancak bir giriş mahiyetindedir. Kanaatimizce konunun yapılacak daha detaylı çalışmalarla aydınlatılması gerekmektedir.

SONUÇ

“Fayda” kavramına karşılık sözlüklerde kazanç, yarar, çıkar, menfaat kelimelerine işaret edilir. Kavramın birbirinden ayrılabilcek iki anlam biçimi vardır: ilki bir eksik ya da ihtiyacın karşılanıp giderilmesi yani “tamamlama” ile elde edilen yarar, ikincisi “çoğalma” anlamına gelen kazançtır. Bu bağlamda Gazali’ye bakıldığında o, faydanın anlamının sıkıntının ortadan kalkması olduğunu söyler. Yani “fayda” derken bir eksiği “tamamlama” anlamını kastetmiştir. İnsanın sıkıntı halinde olması, onun bir istencinin bulunduğu o eksikliğinden dolayı huzursuz olduğunu gösterir.

“Câh ve Riyâ’nın Zemmi” metninden hareketle Gazali’nin fayda anlayışı hakkında şu sonuçlara ulaşılmıştır: insanın yöneliminin merkezinde “kemal” arzusu vardır. Bu nedenle insan kâmil olanı sever. Ancak her kemal sanılan hakiki kemal değildir. Sorun, vehmi kemalin hakiki kemal ile karıştırılmasıyla ortaya çıkar. İnsanın varlığının gerçeği kâmil olmadığı yani eksik ve gücünün her şeye yetmediğidir. İnsanın arzuladığı her şeye gücü yetmediğinden, elle tutamadığı şeyleri zihnen tutmaya, onu tüm yönleriyle kuşatmaya çalışır. Gazali bu duruma “istila” der. Ama zihnen de “tam” olarak tutamaz. Bu durumda yapabileceği tek şey ilim ile kemale “yaklaşmak”tır. Yani insan hakiki kemale “yaklaştığında” “fayda” elde etmiş demektir. Gazali burada “fayda” ile “zevk” arasında da bir ayrım yapmaktır. Arzulanan bir şey, erişildiğinde zevk verir ancak insan gerçekte kemal olmayan bir şeyin kemal olduğunu düşünüp arzulayabilir. Ona eriştiğinde de bundan zevk alır. Eriştiği şey gerçek kemal değilse arzusu karşılanmış olsa dahi “fayda” değil zarar elde etmiştir.

Gazali’nin düşüncelerini daha anlaşılır kılmak adına insanın yöneldiği amaç olan “kemal” “Eksiksiz olan” olarak nitelenmiştir. Kemali arzulayan insan ise hiçbir zaman kâmil olamayacağından “kemal olamama” anlamını kastetmek üzere “eksik olan” olarak nitelendirilmiştir. İki kavramdan hareketle Gazali’de fayda “eksik olanı Eksiksiz olana yaklaştıran şey” olarak formüle edilmiştir.

Gazali mutlak bir fazilet olarak gördüğü ilmi de faydalı ilim ve faydasız ilim şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır. Onun bu ayrımının ne anlama geldiği faydanın “eksik varlığı Eksiksiz olana yaklaştıran şey” formülasyonu ile okunduğunda şu sonuçları vermektedir: Gazali mutlak ilim ile insandaki ilmi birbirinden ayırarak bireyselliğe bir imkân tanıyan bir

anlayış sergiler. Gazali'ye göre insandaki bilgi, insanın eksikliğinden dolayı mutlak değildir. Bilinmek istenen, bilmek isteyen kapasitesince anlaşılabilir. Böylece araya eksik varlığın mevcudiyeti girer. Eksiksiz olanı bilmek isteyen, eksik olduğundan ve her insanın eksiklik şekli ve derecesi birbirinden farklı olduğundan hem bilginin hem de bireysel eylemin mutlak bir tarzda gerçekleşmediği görülür. Gazali'nin bu bağlamda bir ilmi, faydalı olup olmadığına göre değerlendirirken ona muhatap olan kişinin "ihtiyaç" ve "muhtaç olma" biçimlerini göz önüne aldığı fark edilir. Kemale ermeye çalışan insanın hakikat nezdinde eksikliğini duyduğu şey onun ihtiyacı olduğundan bir ilim ihtiyacı karşıladığı oranda faydalıdır. Gazali eylemi (amel) de ilim için bir destek olarak görür ve benzer tavrı insanın davranışlarının ölçüsünü belirlemede de kullanır. İnsanın nasıl eylemesi gerektiği faydaya en yakın hareket ne ise o olarak belirlenir. Böylece eylemin mutlaklığından söz etmek de güçleşmektedir. Bunun önemli bir sonucu "eylem" bakımından evrensel bir ahlaki ilkenin ortaya "mutlak" anlamda konulup kuyulamayacağının da tartışmaya açılmış olmasıdır.

Sonuç olarak, "fayda" kavramına eksik olan insanın eksiksiz olana "yaklaşabilmesi" için ne yapması gerektiği sorularak bakıldığında, aşkın hakikatin kabulünden vazgeçmeden de bireysel eylemin olanaklarından bahsedilebileceği görülmektedir. Ayrıca Gazali'nin bir ilmin değerini "muhtaç olunan" üzerinden değerlendirdiğini bugüne çevirip hangi bilgileri elde etmeye "muhtaç" olduğumuz yeni baştan sorulmalı, sorgulanmalıdır.

Kaynaklar

- Al-Daghistani, S. (2021). *Ethical Teachings of Abu Hamid al-Ghazali - Economics of Happiness*. Anthem Press.
- Erek, İ. E. (2021). *Gazali'de İnsan ve Hakikat*. Aktif Düşünce Yayıncılık.
- Ergün, B. K. (2020). *Gazâli Düşüncesinde İnsanın Kemali*. İlem Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (2020). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. In *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*.
- Gazâlî. (1971). *Meâricü'l-Kuds* [Mukaddes Merdivenler] (Y. Arıkan, Trans.). Eskin Matbaası.
- Gazâlî. (1974a). *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroğlu, Trans.; Vol. 3). Huzur Yayınevi.
- Gazâlî. (1974b). *İhyau Ulumi'd-Din*. Huzur Yayınevi.

- Gazâlî. (2005). *Filozofların Tutarsızlığı*. Klasik.
- Gazâlî. (2017a). *Kimyâ-yı Saadet* (A. Arslan, Trans.). Merve Yayınları.
- Gazâlî. (2017b). *Mîşkatü'l Envar* [Nur Metafizigi] (A. C. Köksal, Trans.). Büyüyeay Yayınları.
- Gazâlî. (2017c). *Mustasfa*. Klasik.
- Gazâlî. (2018a). *El-iktisâd fi'l-i'tikâd* [İtikadda Orta Yol] (O. Demir, Trans.). Klasik.
- Gazâlî. (2018b). *El Munkız'ul Mine'dalal* [Dalaletten Çıkış Yolu] (O. Arpaçukuru, Trans.). Beyan.
- James, W. (2019). *Pragmatizm* (F. B. Aydar, Trans.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mes'ud, C. (2024). faide. In *er-Râid*. Retrieved 28.02.2024, from almaany.com
- Musa, İ. (2018). *Gazali ve İmgelem Poetikası* (Ç. Taşkın, Trans.). Hece Yayınları.
- Mustafa, v. d. (2024). faide. In *el-Mu'cemu'l-Vasît*. almaany.com
- Özdemir, M. (2011). Alternatif Gazzâlî Epistemolojisi Okumaları İçin Bir Deneme: Toplumsal Önkoşullu Bir Bağlamda 'Cedel' ve 'Keşf'in Anlamı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2).
- Utility. In. (2024). *Cambridge Dictionary*. Retrieved 01.03.2024, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/utility>.

Öz: Araştırmada “fayda” kavramı Gazali’nin düşünceleri üzerinden irdelenmiştir. Makale, Gazali’nin “Câh ve Riyâ’nın Zemmi” metnindeki “kemal” anlayışını referans alarak “fayda” kavramının “eksik olanı Eksiksiz olana yakınlığa taşıyan şey” olarak formüle edilebileceğini öne sürmektedir. Gazali’nin faydalı ilim ve faydasız ilim ayrımı incelendiğinde de benzer yapının mevcut olduğu saptanmıştır. Gazali’de bilinmek istenen obje ile bilmek isteyen suje arasına bilmek isteyen eksik oluşu girer. Her insan ise zatındaki eksikliği gidermeyi böylece Eksiksiz (kâmil) olmayı arzulamaktadır. Ancak Eksiksiz olmayı arzulayan her insanın eksik olma şekli ve derecesi birbirinden farklı olduğundan hem bilginin hem de bireysel eylemin mutlak bir tarzda gerçekleşmediği görülür. Bir şeyin faydalı olup olmadığının anlaşılabilmesi için de bireyde hangi eksikliği karşılayacak olduğuna bakılır. Araştırmanın sonuçları, Gazali’de bir şeyin “faydalı” olmasının koşulunun o şeyin kişiyi gerçekten Eksiksiz olana yaklaştıran bir “ihtiyaç” olup olmadığına bağlandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazali, Kemal, fayda, arzu, bireysellik.

